

Олексій ЛЯШЕНКО

Київ

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ІЗ СТРУКТУРАМИ ОБСЄ ТА РАДИ ЄВРОПИ

Кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст. ознаменувався значними геополітичними змінами у Європі: припинила своє існування Організація Варшавського Договору, комуністичний табір зазнав нищівної поразки. Припинили своє існування федерації СФРЮ, ЧСФР, розпався СРСР, а на їх місці утворився ряд нових національних держав. Одна з них – Україна.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР проголосила Державний суверенітет, а 24 серпня 1991 р. прийняла Акт про державну незалежність України. 1 грудня 1991 р. це рішення на Всенародному референдумі отримало підтримку 90% виборців. 28 червня 1996 р., керуючись вищезгаданими документами, Верховна Рада прийняла Конституцію України.

Відповідно до цих документів Україна проголошувалась нейтральною, без'ядерною державою, яка, як суб'єкт міжнародного права, “здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговими представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів”¹. Зовнішня політика країни отримала визначення багатовекторної. Стратегічним її напрямом був обраний курс на інтеграцію у європейські структури. Характеризуючи основні напрямки зовнішньої політики у 1990 р. тодішній міністр іноземних справ А.Зленко зазначив, що з врахуванням політичних, економічних і гуманітарних інтересів, зв'язків, що історично склались, першорядного значення для України набуває європейський напрям зовнішньої політики, приєднання до загальноєвропейського процесу, оскільки Україна практично вилучена з регіонального багатостороннього співробітництва у Європі². “Ми не вимагаємо для себе чогось надзвичайного. Україна як з політичної, так і з міжнародної точки зору має всі підстави для постановки питання про безпосередню участь у європейському процесі”³, – заявив А.Зленко. На необхідності інтеграції у західні структури у 1993 р. наголосив тодішній Президент України Л.Кравчук, перебуваючи у Брюсселі⁴.

Для досягнення цієї мети Україні потрібно пройти тривалий і непростий шлях. Кожна європейська країна, що має наміри приєднатись до таких організацій, як ЄС та НАТО, повинна докладати певних зусиль у галузі роззброєння та побудови нової системи європейської безпеки, а також у дотриманні основних прав і свобод людини. Структурами, що працюють над розв'язанням цих проблем у Європі, є Організація з безпеки та співробітництва у Європі (далі – ОБСЄ) та Рада Європи (далі – РЄ). Таким чином, діяльність у межах цих організацій є передумовою успішного просування нашої країни до структур ЄС і НАТО у осяжному майбутньому.

Ще у 1975 р., прагнучи до розрядки міжнародної напруги, керівники Франції, ФРН, США і СРСР у ході зустрічей на найвищому рівні досягли домовленості про підготовку скликання Загальноєвропейської наради з безпеки і співробітництва у Європі (далі – НБСЄ). 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі керівники 33-х країн Європи, США і Канади підписали Заключний Акт⁵. Домовленості НБСЄ зафіксували 10 основоположних принципів міжнародних відносин, включаючи й такі, як непорушність повоєнних кордонів, неприпустимість застосування або загрози силою проти територіальної цілісності і політичної незалежності держав.

Процес багатосторонньої співпраці у межах НБСЄ був продовжений на Белградській зустрічі 1977 – 1978 рр., Мадридській зустрічі 1980 – 1983 рр., Стокгольмській конференції по заходах укріплення довіри, безпеки й роззброєнню в Європі 1984 – 1986 рр.⁶ і Віденській зустрічі 1988 р.⁷

19 – 21 листопада 1990 р. відбулась Паризька зустріч глав держав і урядів 34-х країн НБСЄ і ЄС. Її підсумком стало прийняття “Паризької хартії для нової Європи”⁸, яка знаменувала початок етапу побудови безпечної Європи. Днем раніше, 18 листопада, був підписаний Договір про звичайні збройні сили у Європі (ДЗЗС)⁹.

Підписавши у лютому 1992 р. документи НБСЄ, а у червні 1992 р. Паризьку хартію, Україна стала повноправним учасником процесу укріплення безпеки і співробітництва у Європі¹⁰. Однак, фактично Україна вже діяла у межах домовленостей НБСЄ. Так, на 46-й сесії Генеральної асамблеї ООН у 1991 р., вперше як незалежна держава, Україна у числі 44-х країн виступила співавтором проекту резолюції з питання Договору про всеохоплюючу заборону випробування ядерної зброї, у якій пропонувалось про-

вести переговори з цієї теми у межах Конференції по роззброєнню. Проект було прийнято ООН¹¹. Позицію України з питань роззброєння було викладено у виступі тоді ще Голови Верховної Ради України Л.Кравчука на 46-й сесії ГА ООН. Запропонувавши перетворити процес знищення воєнних потенціалів на такий, що охоплював би всі регіони і всі країни світу, він заявив про бажання України стати безпосереднім учасником переговорного процесу з цієї проблеми, а також підкреслив позитивне ставлення України до проблеми нерозповсюдження ядерної зброї і оголосив про тимчасовість її наявності на території України, про прагнення стати без'ядерною і позаблоковою державою, збереження статусу держави вільної від хімічної зброї, що цілком відповідало міжнародним зусиллям, спрямованим на обмеження і ліквідацію зброї масового знищення¹². Чіткіше позицію України відносно таких озброєнь, розміщених на її території, було викладено у Заяві Верховної Ради від 24 жовтня 1991 р. "Про без'ядерний статус України"¹³. У ній, по-перше, порушувалося питання про право України на контроль за незастосуванням розміщеної на її території ядерної зброї. По-друге, заявлялось про проведення політики спрямованої на повне знищення цієї зброї та компонентів її базування у мінімальні строки і дотримання положень Договору між США і СРСР про скорочення стратегічних озброєнь від 1991 р. у частині, що стосується зброї, розміщеної в Україні. Також у Заяві висловлювалось прагнення до переговорів з іншими ядерними країнами колишнього СРСР про знищення ядерної зброї та підкреслювалась готовність України приєднатись до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) від 1968 р. і укласти із МАГАТЕ відповідну угоду про гарантії.

Наша держава також активно виступала за створення зон, вільних від ядерної зброї, за скорочення звичайних озброєнь, зокрема у Європі, адже це питання торкалось і сил, розміщених в Україні. Україна висловила намір стати учасником переговорного процесу з цієї проблеми і виступила співавтором проекту резолюції "Заходи по зміцненню довіри і безпеки та роззброєння у галузі звичайних озброєнь у Європі". Цей проект було подано від імені учасників НБСЄ, а також України і Білорусі, які ще не були її учасниками. У проекті, зокрема, зазначалось, що новий порядок у галузі безпеки у Європі повинен як і раніше базуватись на процесі, початок якому поклала НБСЄ, що являє собою важливий фактор стабільності у той момент, коли на континенті відбуваються значні зміни, інколи, на жаль, пов'язані з воєнними конфліктами¹⁴. Також Україна виступила співавтором резолюції "Регіональне роззброєння", у якому наголошувалося на необхідності докладання колективних зусиль на регіональному рівні для сприяння роззброєнню, нерозповсюдженню ядерної зброї та зміцненню довіри. Зазначалось, що при запровадженні цих заходів слід враховувати специфіку кожного регіону і вільне волевиявлення зацікавлених сторін¹⁵.

Приєднавшись до НБСЄ, Україна підтвердила свої наміри скоротити до 2000 р. армію до чисельності 200 – 220 тис. чоловік¹⁶, а також рішучість не застосовувати ядерну зброю і свої наміри суворо дотримуватись положень ДНЯЗ 1968 р. і Конференції по біологічній і токсичній зброї 1972 р., брати участь в укладанні міжнародної угоди по забороні і ліквідації хімічної зброї, висловила готовність прийняти необхідні заходи, що виключають передачу ядерних технологій і експертних знань по розробці зброї масового знищення іншим країнам¹⁷.

Так, за словами заступника начальника Генштабу Збройних сил України М.Пальчука, починаючи з 1993 р. по 1999 р., кількість особового складу військ зменшилась більш ніж у 2 рази. Подібних прикладів ми не можемо знайти в жодній армії Європи та й не тільки Європи¹⁸.

У 1994 р. Верховна Рада України прийняла Закон про приєднання до ДНЯЗ. У ньому містився ряд застережень, які стосувались надання Україні гарантій безпеки, а також зазначалось, що закон набуде чинності після виконання цих умов¹⁹. 5 грудня 1994 р. було оприлюднено меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до ДНЯЗ. У ньому зазначалось, що Росія, Велика Британія і США підтвердили зобов'язання поважати незалежність і суверенітет України та існуючі кордони, утримуватись від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, крім самооборони, утримуватись від економічного тиску, спрямованого на підкорення своїм інтересам здійснення Україною прав притаманних її суверенітету, домагатись негайних дій з боку Ради Безпеки ООН з метою надання допомоги Україні якщо вона стане жертвою акту агресії або погрози з використанням ядерної зброї, не застосовувати ядерну зброю, крім випадку нападу на них, їх територію, союзників спільно або у союзі з державою, що володіє ядерною зброєю²⁰. Трохи раніше, 21 грудня 1991 р. Україна приєдналась до алма-атинської угоди, згідно з якою погодилась на єдине командування військово-стратегічними силами і єдиний контроль над ядерною зброєю. Крім того Україна разом з Казахстаном і Білоруссю взяла зобов'язання забезпечити до 1 липня 1992 р. вивезення у Росію тактичної ядерної зброї для розукомплектації під спільним контролем²¹. 6 травня 1992 р., раніше визначеного строку, Україна виконала свої зобов'язання по ліквідації тактичних озброєнь. Слід зазначити, що така політика викликала нарікання з боку певних кіл української політичної еліти. Так, народний депутат Б.Олійник застерігав, що уряд Росії "буде шукати можливості спрямувати невдоволення народу назовні, і першою його мішенню стане Україна"²². З іншого боку, виконання Україною зобов'язань щодо знищення ядерної зброї було схвалене у Декларації Лісабонської зустрічі НБСЄ 1996 р.²³. Таким чином, однією з перших позбувшись ядерної зброї, Україна зробила значний внесок у зміцнення безпеки у Європі і світі.

З кінця 80-х років загрозою номер один для європейської безпеки стали міжетнічні конфлікти. Україна досить активно діяла у межах НБСЄ над вирішенням цієї проблеми. Так, на Асамблеї НБСЄ у Будапешті у липні 1992 р. Україна виступила з ініціативою організації у рамках НБСЄ спеціального механізму прогнозування конфліктів у Європі. Виступаючи на Гельсінському самміті НБСЄ у 1992 р. Президент України Л.Кравчук зазначив, що створюючи нову систему безпеки для Європи, необхідно першочергову увагу приділити першоджерелам конфліктів, зокрема, проблемам нацменшин²⁴. Необхідно зазначити, що Україна, маючи потенційно вибухонебезпечну ситуацію у Криму, спровоковану місцевими сепаратистами, змогла за сприяння ОБСЄ знайти шляхи мирного розв'язання проблеми. Так, з 15 червня 1994 р. по 30 квітня 1999 р. в Україні діяла місія ОБСЄ. Основні напрямки її діяльності були пов'язані зі статусом Криму, як автономії у складі України, а також з поверненням до Криму понад 250 тис. депортованих татар та їх нащадків. Згідно з мандатом місія повинна була домагатись вирішення проблем наявних у регіоні, була вповноважена надавати відповідним органам влади пропозиції по вирішенню цих проблем. “Круглі столи” проведені за сприяння ОБСЄ у 1995 р. і 1996 р. у Локарно і Нордвейку чимало сприяли зростанню ефективності діалогу між Києвом і Сімферополем, подоланню протиріч між Конституцією України і Криму²⁵. “Круглий стіл” у 1995 р. у Ялті поклав початок аналізу проблем, пов'язаних з багатонаціональним характером населення Криму і повернення депортованих²⁶.

Отже, за активного сприяння ОБСЄ, Україні і Криму вдалось нормалізувати відносини, зберегти територіальну цілісність і мир в Україні, що й ознаменувало затвердження Верховною Радою України Конституції автономії, що відповідає нормам Основного Закону України.

Таким чином, ми маємо всі підстави стверджувати, що протягом 1991 – 1995 рр., завдяки діяльності у межах ОБСЄ, а також за її сприяння Україна зробила ще один крок до інтеграції у європейські структури.

На відміну від ОБСЄ, яка не має ані статуту, ані постійнодіючих законодавчих і виконавчих органів, та діє у форматі міжнародного форуму, зона інтересів якого простягається від Ванкувера до Владивостока, Рада Європи (далі – РЕ) є організацією суто Європейською. З власним Статутом, у якому зафіксовані мета, склад організації, її постійнодіючі комітети, їх функції і т.д.²⁷ Діяльність РЕ охоплює майже всі великі проблеми загальноєвропейського суспільного життя (такі, як права людини, юриспруденція, соціальні та економічні проблеми, місцеве та регіональне управління, міграцію та інші) за винятком питань оборони. Також РЕ виконує функції сполучної ланки між ЄС, розвинутими країнами не членами ЄС і країнами регіону Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ) і ставить собі за мету заохочення процесів інтеграції і єднання Європи на основі демократії. У рамках РЕ діє понад 140 юридично обов'язкових європейських договорів (конвенцій), які еквівалентні більш як 25 тис. двосторонніх угод²⁸. Завдяки їм, а також Європейському Суду і Єврокомісії з прав людини РЕ має юридично-контрольний механізм, якому нема рівних у світі. Зрештою, на відміну від ОБСЄ, для набуття членства у якій достатньо поділяти основні принципи цієї організації, щоб стати членами РЕ необхідно відповідати вимогам обов'язковим для вступу до неї. Зокрема, передбачено приведення правової системи у відповідність до основних принципів демократії. Таким чином, для України, як і для інших країн регіону, РЕ становить особливий інтерес, зокрема у плані подальшої інтеграції до ЄС.

Вже через 17 днів після референдуму 1 грудня МЗС України звернулось до РЕ з пропозицією провести переговори про визначення сфери і форм співробітництва. 14 липня 1992 р. Україна подала заяву на вступ до РЕ. Для країни, яка за оцінками міжнародних експертів займала у сер. 80-х рр. 62-е місце у списку країн ООН за рівнем визнання міжнародних документів з прав людини, інтеграція до РЕ не могла проходити швидко і легко. Посприяття приведенню українського законодавства у відповідність до стандартів РЕ повинен був прийнятий у грудні 1991 р. Закон про дію міжнародних договорів на території України та Закон про міжнародні договори від 1994 р., ст. 17 якого говорить, що укладені і належним чином ратифіковані договори складають невід'ємну частину українського законодавства, а також, у разі, коли договором, укладення якого відбулось у формі закону, встановлено інші правила, ніж передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору²⁹.

Завдяки прийняттю низки поправок до Конституції УРСР 1978 р., Україна обрала шлях демократичного розвитку. Враховуючи ці обставини 16 вересня 1992 р. парламентській делегації Верховної Ради України було надано статус спеціального гостя у Парламентській асамблеї Ради Європи. Як зазначив народний депутат України Б. Горинь, такий статус надав можливість виступати на сесіях ПАРЄ, працювати у комітетах та політичних групах³⁰.

У 1994 р. візитери з ПАРЄ констатували надзвичайний прогрес у процесі приведення положень Конституції та законодавства України у відповідність до норм РЕ. Представники РЕ дійшли висновку, що надалі потрібні більш глибокі реформи, але вони можуть бути здійснені після вступу України до РЕ. Також ПАРЄ високо оцінила проведені у 1994 р. парламентські і президентські вибори, дала високу оцінку факту підписання 8 червня 1995 р. Президентом і Верховною Радою України Конституційного договору про основні засади організації і функціонування державної влади і місцевого самоврядування. У висновках ПАРЄ прогнозувалась програма дій України на найближчий рік, яка практично стала

відповідними ї зобов'язаннями. Зокрема, протягом одного року з моменту вступу повинні бути прийняті нова Конституція, рамкові документи про правову політику України у сфері захисту прав людини, правову та судову реформи, нові кримінальний та кримінально-процесуальний кодекси, нові закони про вибори та політичні партії. Одночасно передбачалось, що роль та функції Генеральної прокуратури будуть змінені (особливо щодо здійснення загального нагляду за дотриманням законності) шляхом перетворення цього інституту у орган, що відповідатиме стандартам РЄ, та передачі певних її функцій міністерству юстиції³¹.

Особлива увага приділялась необхідності забезпечення незалежності судової влади відповідно до норм РЄ. Протягом одного року з моменту вступу України потрібно було підписати і протягом трьох років ратифікувати Протокол № 6 європейської конвенції з прав людини, який передбачав скасування смертної кари у мирний час та введення мораторію на виконання смертних вироків, який набирає чинності з моменту приєднання до Конвенції. А також протягом року з моменту вступу до РЄ необхідно було підписати та ратифікувати конвенції про запобігання тортурам, нелюдському поводженню або покаранню, про захист нацменшин, хартії місцевого самоврядування і регіональних мов та здійснити ряд інших кроків³².

Україна виконувала взяті зобов'язання. Зокрема, 28 червня 1996 р. була прийнята Конституція, багато положень якої відповідали нормам ЄС, а норми, що стосуються прав і свобод людини і громадянина закріплені у окремому II розділі³³. Відповідно до ст. 121 Конституції Генпрокуратура перетворювалась у орган відповідний стандартам РЄ. Насамперед це стосувалось позбавлення її функцій і повноважень щодо здійснення загального нагляду і контролю за дотриманням законності³⁴.

Значну роботу було проведено Україною з метою приєднання до ряду конвенцій РЄ. А саме: до Європейської конвенції про інформацію щодо іноземного законодавства та Додаткового протоколу до неї, Європейської рамкової конвенції про основні принципи транскордонного співробітництва, культурної конвенції, Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, отриманих злочинним шляхом, Європейської конвенції про нагляд за умовно засудженими, або умовно звільненими особами, Європейської конвенції про видачу правопорушників, про передачу засуджених осіб, Статуту РЄ³⁵, Європейської рамкової конвенції про захист нацменшин та ряду інших.

26 вересня 1995 р. відбулось обговорення заяви України про вступ до РЄ, яке тривало 2 години. За результатами голосування лише одна країна утрималась, а решта висловились за прийом України до РЄ³⁶. 9 листопада 1995 р. Україна стала повноправним членом РЄ.

Слід зазначити, що не всі зобов'язання вчасно виконуються Україною. Особливу стурбованість певний час викликало питання введення мораторію на виконання смертних вироків. На необхідності дотримання взятих зобов'язань зверталась серйозна увага у резолюції ПАРЄ 29 січня 1997 р. Зокрема було наголошено, що у разі виконання хоч одного вироку після 29 січня – буде піднято питання про позбавлення української делегації акредитації. У грудні 1999 р. Конституційний суд України визнав невідповідність існування інституту смертної кари Основному Закону, що було схвалено ПАРЄ, але водночас було зазначено і таке: “Геополітика не може більше служити причиною поблажливого ставлення до України, якщо та не почне змінювати стилю політики і здійснювати справжні реформи”³⁷.

Однак, незважаючи на проблеми, слід наголосити, що участь у РЄ мала велике значення для гармонізації українського законодавства з нормами міжнародного права, що в свою чергу сприяло підвищенню ефективності міжнародного співробітництва. Враховуючи це у 1996 р. було утворено міжвідомчу комісію з питань впровадження норм РЄ у законодавство України. Зрештою, вступ до РЄ став чи не найголовнішим досягненням України на шляху інтеграції до європейських структур.

Таким чином, на підставі аналізу документів, виступів урядовців, публікацій у періодичних виданнях та наукових статей, ми маємо підстави констатувати, що з моменту набуття незалежності, завдяки вирішенню низки зовнішньополітичних завдань, були створені передумови для інтеграції України у європейські і євроатлантичні структури. Так, встановлення партнерських відносин з провідними країнами ЄС і НАТО сприяло утвердженню України як суверенної європейської країни і дало підстави розраховувати на підтримку вищезазначеними країнами у реалізації стратегічного курсу української держави. Подібні завдання розв'язали і встановлення добросусідських відносин з країнами ЦСЄ – потенційними членами ЄС і НАТО, а також сприяло зміцненню регіональної безпеки.

Участь України у ОБСЄ наочно довела відданість нашої держави загальноєвропейським цінностям, сприяла процесу роззброєння на континенті, а також розв'язанню низки внутрішньополітичних проблем, які заважали подальшому руху до західних структур.

Нарешті, вступ України до РЄ дозволив почати широкомасштабні заходи, покликані перетворити Україну у європейську демократичну країну, сприяв наближенню нашої держави до норм і стандартів, необхідних для того, щоб у майбутньому, за умови проведення успішних економічних реформ, стати повноправним членом Європейського Союзу.

-
-
- ¹Декларація про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. – К., 1991. – С.7.
- ²Мельникова І.М. Біля джерел формування зовнішньої політики суверенної української держави // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1995. – вип. 5. – С.9.
- ³Зленко А. Орієнтири на сьогодні і на майбутнє // Політика і час. – 1991. – №1. – С.78.
- ⁴Україна і Європейське співтовариство // Світ про Україну. – 1993. – 11 лютого.
- ⁵Заключительный Акт совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. – М., 1987.
- ⁶Ерофеев В.И. Шаг на пути к доверию: Стокгольмская конференция по мерам укрепления доверия, безопасности и разоружению в Европе. – М., 1987.
- ⁷Венская встреча представителей государств участников СБСЕ 1988 г. – М., 1989.
- ⁸Общеввропейская встреча в верхах. Париж, 19 – 21 ноября 1990 г. – М., 1990.
- ⁹Правда. – 1990. – 21 ноября.
- ¹⁰Правда України. – 1992. – 19 червня.
- ¹¹Док. ООН А/С.1/46/PV.33. – С.9 – 10.
- ¹²Радянська Україна. – 1991. – 3 жовтня.
- ¹³Демократична Україна. – 1991. – 26 жовтня.
- ¹⁴Док. ООН А/С.1/46/PV.34. – С.58.
- ¹⁵Там само – С. 59 – 61.
- ¹⁶Московские новости. – 1992. – 9 августа.
- ¹⁷Известия. – 1992. – 24 февраля.
- ¹⁸Пальчук М. Перехід на якісні параметри – нагальна вимога часу // Військо України. – 1999. – №11 – 12. – С.5.
- ¹⁹Закони України. – Т. 14. – С. 435 – 439.
- ²⁰Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до ДНЯЗ (5 грудня 1994 р.) // Голос України. – 1994. – 9 грудня.
- ²¹Демократична Україна. – 1991. – 24 грудня.
- ²²Олійник Б. Два роки в Кремлі. – К., 1992. – С.101.
- ²³Лиссабонський документ 1996 г. – Lisbon. – 1996. – С.1.
- ²⁴Рабочая газета Украины. – 1992. – 14 июля.
- ²⁵OSCE Mission to Ukraine // OSCE News Letter. – 1999. – April. – Vol.6. – No.4. – P. 5 – 6.
- ²⁶Ibid.
- ²⁷Статут РС // Действующее международное право. – Т.1. – М., 1996. – С.707 – 718.
- ²⁸Забарко Б. Міст між Заходом і Сходом. Рада Європи: історія і перспективи // Політика і час. – 1994. – №7. – С.72.
- ²⁹Закон України “Про міжнародні договори” // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №10. – С.264 – 271.
- ³⁰Світ про Україну. – 1993. – 3 лютого.
- ³¹Рекомендація №190 (1995 р.) щодо вступу України до РС // Вісник українського центру прав людини. – 1996. число 4 – 5. – С.28 – 30.
- ³²Там само.
- ³³Конституція України. – К., 1996. – С.13 – 38.
- ³⁴Там само. – С.84.
- ³⁵Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №38. – С.287.
- ³⁶Урядовий кур'єр. – 1995. – 11 листопада.
- ³⁷Слісаренко І. Рада Європи проти “народу України” // Політика і культура. – 2000. – №5. – С.10.
-
-